

14. РГИА, ф.821, оп.8, д.1061.
15. РГИА, ф.821, оп.8, д.605.
16. РГИА, ф.821, оп.8, д.917.
17. РГИА, ф.821, оп.8, д.1143.
18. РГИА, ф.733, оп.171, д.1699.
19. РГИА, ф.1374, оп.4, д.231, л.21; ПСЗ (I), 1830, №17174.
20. ПСЗ (II), 23.12.1831, №5033.
21. ПСЗ (II), 21.09.1828, №5770.
22. ПСЗ (II), 28.03.1838, №11096.
23. ПСЗ (II), 24.05.1848, №22297.
24. ПСЗ (II), 08.01.1851, №24807.
25. Свод законов Российской империи. Издание 1857 г. – Т.ХI. – Ч.I. – V. – СПб., 1857.; Свод законов Российской империи. Издание 1896 г., т. XI, ч. 1, (издание официальное); Свод законов Российской империи. Издание 1913 г. (издание неофициальное).
26. Сборник законов о мусульманском духовенстве в Таврическом и Оренбургском округах и о магометанских учебных заведениях. – Казань: Типография П.И. Кидалинского, 1898. – 61 с.
27. Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика). Сост. и автор вводной статьи, комментариев и приложений Д.Ю. Арапов. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2001. – 367 с.
28. Сборник постановлений шариата по семейному и наследственному праву. По учению Абу Ханифы. /сост. П.В. Антаки, издание ДДДИИ. – СПб.: Тип. И. Бораганского, 1913. – Вып. II. – 92 с.
29. Никольский П.В. Описание сенатских дел, исторического архива Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь: Изд. Таврического губернского земства, 1917. – 559 с.
30. Мусульманские депутаты Государственной Думы России 1906–1907 гг. Сборник документов и материалов. – Уфа: Китап, 1998. – 378 с.
31. Частно–вакуфное землевладение в Крыму. – Симферополь: Тип. Спиро, 1892. – 150 с.
32. Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. К истории религиозных притеснений крымских татар. – Баку: Изд. Союза мусульманской трудовой интеллигенции, 1919. – 295 с.
33. Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев.– СПб.: Изд. тип. т–ва «Общественная польза», 1869.– 156 с.
34. По вопросу о способах образования крымских татар // Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев.– СПб.: Изд. тип. т–ва «Общественная польза», 1869.– С.84–97.
35. Материалы по вопросу об образовании крымских татар, извлеченные из дел Таврической дирекции училищ и других местных источников директором таврических училищ Марковым [Е.Л.]// Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев.– СПб.: Изд. тип. т–ва «Общественная польза», 1869.– С.98–121.
36. Отчет о действиях особой комиссии, учрежденной для рассмотрения и обсуждения вопроса об устройстве образовательной части у крымских татар, составленный по поручению г. попечителя Одесского учебного округа директором училищ Таврической губернии Марковым [Е.Л.]// Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев.– СПб.: Изд. тип. Т-ва «Общественная польза», 1869.– С.122–134.
37. Александров И. О набах в Крыму // Мир ислама. – СПб., 1912. – Т.1. – №1. – С.669–670; Рыбаков С. Статистика мусульман в России. // Мир ислама. – Т. II. – Вып. XI. – 1913. – С.757–762.
38. Реформа мусульманских духовных правлений // Мир ислама. – СПб., 1913. – Т. II. – Вып. XI. – С.729–735.
39. Реформа мусульманских духовных правлений // Мир ислама. – СПб., 1913. – Т. II. – Вып. XI. – С.735.
40. Первая общая перепись населения Российской империи 1897 года.
41. Мусульманская газета.
42. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 1–3. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1998–1999.

Ликова В.В.

ЗЕМЕЛЬНА ВІДОМІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН

Формування території Південної України на початок XIX ст. майже завершилося. Виключенням були лише територія Бесарабії та Буджаку, які увійшли до складу Російської імперії у 1812 році. У перших роках XIX ст. відбулися також зміни в територіально-адміністративному устрої південноукраїнських земель. Наказом від 8 жовтня 1802 року Новоросійська губернія була розділена на Миколаївську, Катеринославську й Таврійську. Вже наступного 1803 року Миколаївська губернія була перейменована на Херсонську, а управління було перенесено з Миколаєва до Херсону [1, с. 603]. У 1806 році відбулися чергові зміни в її адміністративному устрої – з частини території Слісаветградського повіту було виділено п'ятий, Олександрійський, повіт. Паралельно зі змінами в територіально-адміністративному устрої, активність заселення південноукраїнських земель на початку XIX ст. не зменшується.

Процес колонізації Південної України та положення різних верств населення на цих землях у період кіця XVIII – першої половини XIX ст. достатньо детально розглянуті в науковій літературі. Проте положення державних селян розглядалося або в контексті суспільної історії Російської імперії [2]; чи в контексті іс-

торії заселення південноукраїнського краю та його економічного освоєння[3], або у порівнянні із поміщицькими селянами, колоністами та іншими станами [4], або у контексті дослідження історії державних селян іншого регіону[5]. В даній статті розглядається документ, що дає можливість зрозуміти ситуацію, в якій опинилися державні селяни Південної України наприкінці першого двадцятиріччя XIX ст. та які саме категорії землеробського населення входили до складу державного селянства.

У період між трьома ревізіями 1795–1816 років у Херсонській губернії найбільш активно заселялися повіті Херсонський, Ольвіопольський та Єлисаветградський. За даними В.М. Кабузана, на початок XIX ст. казенні селяни склали 48,65% від всіх переселенців до Херсонської губернії [7, с. 169]. Більшість новопривбулих були вихідцями із Київської, Полтавської, Катеринославської, Чернігівської та Курської губерній. При переселенні державні селяни створювали нові поселення або осідали у вже існуючих. Наприклад, у Херсонському повіті в перші роки XIX ст. виникають як поміщицькі, так і нові державні села, а у Тираспольському повіті – лише поміщицькі та колоністські, державні селяни оселяються у селищах, які вже існували [6, 174]. Не зважаючи на те, що частка державних селян на південноукраїнських землях наприкінці XVIII – першому десятиріччі XIX ст. знизилася, вони склали абсолютну більшість в Олександрійському, Тираспольському повітах губернії – відповідно 70,09 та 53,41 відсотка. Найменше їх було у Херсонському повіті – 36,09% [7, с. 184]. Причини цього В.М. Кабузан вбачає в тому, що Олександрійський та Тираспольський повіті були територіями, що активно заселялись державними селянами, а у Херсонському повіті більшість земель були роздані у поміщицьке володіння.

Активність процесу заселення Херсонської губернії державними селянами пояснюється наявністю тут значної кількості вільних земель, які цікавили селянство та спонукали переселення. Наказом 1800 року було визначено розмір селянського наділу на одну душу чоловічої статі – 15 десятин, а також дозволялося державним селянам переселятися за власним бажанням в інші поселення, де був надлишок земель [7]. На темпи колонізації вплинули також зміни в політиці уряду. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. жодної допомоги переселенцям від держави призначено не було, але уряд надавав їм деякі пільги. Проте наказом від 17 червня 1812 року було визначено порядок переселення державних селян та козаків до Південної України та надавались п'ять пільгових років, протягом яких селяни були звільнені від сплати податків. Виключення склали лише малоросійські козаки, яким пільга надавалася лише на півтора роки, оскільки вони “владає землей як собівласністю своєю, властны оную продавать, и получают чрез то сугубные сособы к переселению”. Місцева влада також отримала право надавати переселенцям грошову допомогу з прибутків від винного відкupu та видавати хліб “на посев и на прокормление” із запасних магазинів. Повернути позику селяни мали через 10 років [8, с. 364].

Наявність в Південній Україні значної кількості не розмежованих та не заселених земель, а також легальне та нелегальне переселення сюди великої кількості різного люду вплинуло на появу значної кількості документів, в яких відображалася інформація щодо наявних земель: розмежованих і не розмежованих; вільних для поселення; ділянок, призначених під заселення державними селянами, колоністами; відведених під поміщицьке володіння тощо. Не менше створювалося й тих документів, в яких подавався перепис населення: кількість в селищах чоловіків та жінок, загальна чисельність населення, кількість дворів у селах, списки переселенців та тих, хто тільки виявив бажання перейти на південноукраїнські землі та ін. Всі ці документи різнилися за видами (рапорти, відомості, списки, виписки тощо), обсягом та повнотою інформації, проте всі вони створювались з єдиною метою – визначити чисельність населення Південної України та кількості зайнятих і “пустопорозжих” земель, які можна було роздавати під заселення.

Одним з документів, що віддзеркалює соціально-економічну ситуацію, яка склалася на південноукраїнських землях в перші два десятиріччя XIX ст., є “Ведомость о казенных поселенях и владеемых ими землях и прочих угодиях по Херсонской губернии” [9]. Документ зберігається в Державному архіві Херсонської області і був складений у 1819 році на основі відомостей, надісланих з кожного повіту губернії. В матеріалах архіву збереглися відомості по губернії та двом повітам – Тираспольському та Єлисаветградському [10; 11]. Формуляри повітових та губернської відомостей однакові, проте документи відрізняються повнотою поданої в них інформації.

Губернська відомість має вид таблиці, що складається з дев'яти стовпців, які, у свою чергу, розділені ще на декілька стовпчиків. У першій графі вказувався порядковий номер запису (селища) у документі. У другій зазначалися “звание уездов, волостей, селений и в них живущих поселен казенного ведомства разных наименований”. У третьому стовпчику була вказана кількість душ, записаних у шосту ревізію та на другу половину 1815 року, а четвертий призначався для запису кількості дворів. П'ята графа містила інформацію щодо земельних володінь селян, які знаходилися у “безспорном их владении”. Ця графа розділена на чотири – для зазначення кількості “зручної” (удобной, пахотной) землі, лісу “дровяного и строевого”, загальної кількості “зручної” землі та розміру ділянки “незручных місць”. Кожен із стовпчиків розподілявся, у свою чергу, на записи у десятинах та сажнях. У шостій графі записувались землі, які, через не розмежованість, залишались у спільному володінні селян з іншими особами. Записувалося, з ким землі перебувають “в споре” та розмір ділянки (у десятинах та сажнях). Сьомий стовпчик був призначений для запису кількості вітряків та “хозяйственных заведений”, які належали поселенню. У восьмому зазначалися угіддя та господарства, що належали селянам особисто, “по крепостным”.

Подібна організація інформації передбачала доволі детальний опис населення державних селищ Херсонської губернії та володінь, що їм належали. Проте, на жаль, ми не отримуємо повну інформацію, передбачену у відомості. Наприкінці документа є примітка: “В сей ведомости не показано числа дворцов в казенных селениях состоящих [...] и дровяного принадлежащих вообще селениям мельниц и других хозяйств”.

венных заведений и принадлежащих лично поселянам по крепостям [...] хозяйственных заведений по тому что сведения о том в палату не доставлено” [12, Арк. 49зв–50]. Фактично, у таблиці заповнені лише графи щодо назви повітів, волостей селищ та категорій їх населення, чисельності населення, розміру “зручної” та “незручної” землі та ділянок, що знаходяться у спільному володінні чи суперечці. Дані щодо чисельності дворів, кількості лісу, вітряків та інших господарських об’єктів відсутні. Зважаючи на примітку, можна припустити, що відомість є неповною або не завершеною, оскільки на час її складання певні свідчення не були отримані. Ми вже згадували про те, що в матеріалах архіву Херсонської області збереглися дві подібні відомості по Тираспольському та Єлисаветградському повітах. Обидва документи є завершеними. В них внесені дані у всі графи, тобто вони несуть повну інформацію, яка а ргіогі закладена в них формою таблиці. Таким чином, примітка наприкінці відомості по губернії є не зовсім коректною. Спираючись на наявні повітові відомості можна припустити, що неповними були відомості по інших повітах, а тому не було можливості скласти повний документ по всій Херсонській губернії. Так чи інакше, але відомість по губернії за повнотою інформації поступається, у певній мірі, аналогічним документам, що описують повіти.

В той же час не можна применшувати значення губернської відомості, оскільки вона є важливим джерелом з соціально-економічної історії Південної України загалом та Херсонської губернії безпосередньо.

Документ дає інформацію щодо чоловічого населення державних селищ Херсонської губернії. Висновок про це можна зробити на основі назви графи, в якій зазначалася кількість мешканців населеного пункту: “Число душ шестой ревизии с причисленными на 2-ю половину 1815 года”. Шоста ревізія тривала протягом 1811 року й врахувала лише чоловіче населення. Другим аргументом є те, що у відомості зазначається кількість землі, якою володіють та користуються селяни. Оскільки в Російській імперії землю надавали лише на “душі” чоловічої статі, можна припустити, що в документі була зазначена кількість чоловіків, яких було наділено землею. Подвоївши ці показники, можна отримати (з певною погрешністю) приблизну чисельність населення обох статей. Проте надалі у наших розрахунках, заради коректності, ми будемо спиратись на дані, вказані у відомості, а тому під фразою “чисельність населення” варто розуміти саме чисельність чоловічого населення державних селищ.

Загалом у відомості зафіксовано 101747 державних селян у 181 селищі [12, Арк. 49зв]. Розподіл селян в межах губернії показано у таблиці № 1.

Таблиця 1. Чисельність державних селян в Херсонській губернії.

№	Повіт	Чисельність державних селян	
		Душ.чол.ст.	%
1	Ольвіопольський	24285	23,87
2	Олександрійський	22422	22,04
3	Тираспольський	20303	19,95
4	Єлисаветградський	18840	18,52
5	Херсонський	15897	15,62
6	Херсонська губернія	101747	100

Найбільше державних селян мешкало в Ольвіопольському повіті – 23,87% від загальної кількості населення, записаного у відомості. Селяни розташувались у 36 селищах семи волостей повіту. Загалом, селяни мешкали у семи волостях Ольвіопольського повіту, шести – Олександрійського, п’яти – Тираспольського, а також Єлисаветградського, і лише у трьох волостях Херсонського повіту. Найбільше селян було у північних повітах, які межували з Катеринославською, Полтавською та іншими українськими губерніями. Головним чинником, який впливав на потік переселенців, була наявність вільних земель. Як ми вже згадували, у Херсонському повіті більшість земель були роздані поміщиками, тому перспектив отримати тут землю для державних селян було менше. У Херсонському повіті був найменший відсоток державних селян, які мешкали у 26 селищах трьох волостей. Це найменші показники у порівнянні з іншими повітами губернії. Незначна кількість земель для поселення, мабуть, стала причиною того, що 900 селян різних категорій були приписані до трьох міст повіту – Херсона, Очакова та Береслава [12, Арк.24зв]. Кількість міст, в яких мешкали державні селяни, найбільша саме у Херсонському повіті. В інших повітах у відомості зазначається лише по одному місту, до яких були приписані селяни – м. Тирасполь (Тираспольський п.), м. Олександрія та посад Крюків (Олександрійський п.), м. Новомиргород (Єлисаветградський п.) та м. Ольвіополь (Ольвіопольський п.).

Тираспольський повіт має середні показники по кількості державних селян – 19,95%. Проте по кількості державних селищ він є першим – 53 села. В абсолютній більшості це були невеликі села чисельністю від 100 до 499 чоловік. Загалом, населення більшості державних селищ складало від 500 до 1000 чоловік. Таких селищ в губернії, за даними відомості, було 88. Селищ із чисельністю від 100 до 499 чоловік було 73. Найменше було селищ, чисельність населення яких була менше 100 осіб, або перевищувала 1500 мешканців.

У таблиці №2 показаний розподіл селищ за чисельністю їх населення.

Таблиця № 2. Чисельність населення в державних селах Херсонської губернії.

№	Назва повіту	Кількість державних селищ	Чисельність населення (душ. чол.ст.)				
			Менше 100	100–499	500–999	1000–1499	Більше 1500
1.	Олександрійський	36	1	8	24	2	–
2.	Єлисаветградський	30	1	5	22	2	–
3.	Ольвіопольський	36	–	13	19	3	1
4.	Тираспольський	53	2	38	11	2	–
5.	Херсонський	26	3	9	10	3	1
6.	Херсонська губернія	181	7	74	86	12	2

Окрім даних про чисельність населення відомість дає багату інформацію щодо складу державних селян. Загалом у документі записані десять категорій державних селян: малоросійські козаки, козацькі підсусідки, монастирські селяни, економічні селяни, державні (“государственные”) селяни, коронопосполиті, однодворці, військові обивателі, поселяни, дворяни, які перейшли у “поселянський” оклад. Всі ці категорії у різний час увійшли до складу державних селян, були вихідцями із різних соціальних груп та прошарків, мали певні відмінності в управлінні тощо. Проте всіх їх об’єднував той факт, що вони сплачували податки та відбували повинності на користь держави та мешкали не на поміщицьких, а на державних чи власних (малоросійські козаки, однодворці) землях.

Малоросійських козаків, козацьких підсусідків та військових обивателів можна віднести до групи вєнізованих поселенців. Козаки склали одну з найчисленніших груп державних селян Південної України. Фактично це були нащадки козаків, які після зруйнування Січі були вимушені пристати до землеробського населення. У грудні 1797 року на козаків був поширений наказ про надання трьох рекрутів із 500 чоловік. З лютого 1812 року козаки були зрівняні у несенні повинностей з іншими державними селянами, які мешкали з ними в губерніях [13, с. 8]. Землі козаки отримували у спадкове (потомствене) володіння. Продавати їх вони могли лише представникам свого стану. У випадку, коли землі були придбані у різночинців чи дворян, вони не відносились до козацьких і могли бути перепродані або відчужені [14, с. 171]. Козаки сплачували оброк, але були звільнені від подушного податку. Група військових обивателів була створена у 1765 році в наслідок відміни козацької служби та переведення козаків на невійськове положення. Фактично до цієї категорії відносились нащадки тих, хто служив у ландмілицьких, слобідських та українських полках. Також це були нащадки козаків та біглих селян з Лівобережжя, які оселились на землях Слобідської України. Наказ 1812 року зрівняв їх (разом з малоросійськими козаками) з державними селянами у несенні повинностей, а наказ 1820 року – у сплаті оброчної податі [15, с. 8]. Військові обивателі, які оселились серед козаків, сплачували оброк у розмірі 2 руб. 76 коп. чи 2 руб. 56 коп., з душі та по 2 коп. з рубля накладних. Деякі військові обивателі перебували в “однодворському окладі” та сплачували, окрім 1 руб. 26 коп. подушного, по 5 та 4 рублі оброку з такими ж накладними [16, с. 72]. Козацькими підсусідками називались вихідці з козаків, які втратили свої землі і жили в “чужих хатах”, виконуючи різні роботи: “подсоседки козачіе, которые в чужих хатах живут, своего грунта не имеют, кормлячися з зажону и другой роботизны”, “были козаками и попродавши свои грунта, на них же, грунтах, живут”. Козацькі підсусідки часто опинялись в особистій залежності від розбагатілого козака, селянина чи міщанина [17].

Однодворці були нащадками служилих людей, які були поселені у XVI та XVII століттях на українських землях, у вигляді окремої прикордонної охорони, для захисту кордонів від вторгнень кримських та ногайських татар. До категорії державних селян однодворці були віднесені наказом від 22 січня 1719 року, яким були зобов’язані подавати ревізькі сказки про всіх членів сім’ї чоловічої статі, кріпосних та найманих робітників [18, с. 135]. Землями однодворці володіли на “помісному праві”, не могли відчужувати їх чи здавати в оренду іншим особам, проте вони мали право володіти селянами та продавати їх іншим однодворцям.

В наслідок секуляризації, проведеної у 1764 році (на українських землях цей процес відбувся у 1786 та 1788 роках) селяни церковних маєтностей були передані у відання Колегії економії, через що отримали назву “економічних”. У 1768 році вони були зрівняні з державними селянами у сплаті оброчних зборів. Згодом економічні селяни були переведені в управління директорів домоводства та у 1788 році отримали право купувати поселення та землі у поміщиків [19, с. 9]. Це стосувалося тих поселень, які безпосередньо прилягали до селищ, де мешкали селяни. Економічні селяни на рівні з іншими державними сплачували подушну подать та оброк, відбували рекрутську, підводну, дорожню та постійну повинності. В багатьох документах, як у відомості по Херсонській губернії, монастирські та економічні селяни згадуються паралельно.

Державними, “государственными”, селянами були переселенці з внутрішніх губерній Російської імперії. На “поселянський оклад” переходили також розорені дворяни, або такі, що не змогли підтвердити своє походження. Відповідно, вони переходили до складу державних селян та на рівні з ними сплачували у казну податки та відбували повинності.

Категорія “поселян” є найчисельнішою серед згадуваних у відомості. Поселянами були як переселенці з інших губерній, так і ті, хто мешкав на ново приданих до імперії землях. Характерною рисою для населення Тираспольського повіту є те, що переважна більшість поселян відносила себе до “нації молдавської” [20, с. 79]. Українцям та росіянам, що переселились на ці землі також було вигідно видавати себе за представників “нації молдавської”, оскільки таким чином вони могли уникнути приписування їх до помі-

щицьких земель. Такі "представники нації молдавської" записувались як "поселяни".

Нами була складена таблиця, в якій всі категорії державних селян, що мешкали на території Херсонської губернії та були внесені до відомості, розписані по волостям повітів (Додаток №1). Поселяни складали 96,92% від всього населення в Олександрійському повіті, 95,41% – у Тираспольському, 82,16% – в Єлисаветградському, 57,48% – в Ольвіопольському і лише в Херсонському повіті – 25,83% (більшість тут належала малоросійським козакам – 52,42%). Найстрокатішими за складом державних селян були Ольвіопольський, Тираспольський та Херсонський повіти. У перших двох загалом мешкало по сім категорій селян, а в останньому, Херсонському, – шість. Проте якщо в Ольвіопольському та Херсонському повітах поселяни склали трохи більше половини всього населення (потім йшли малоросійські козаки, монастирські селяни та одноворці), то в Тираспольському повіті серед семи категорій державних селян 95,41% перепадала саме на долю поселян. Найменше соціальне різнобарв'я було в Олександрійському повіті – тут було лише чотири категорії селян, серед яких 96,92% склали поселяни.

Таким чином відомість про "поселян казенному ведомству принадлежащих" по Херсонській губернії дає значний матеріал для дослідження різних категорій державних селян, які мешкали на цих землях. Завдяки тому, що склад та чисельність населення зазначені окремо по селищам, можна скласти детальний опис і карту розселення по губернії державних селян. Окрім даних щодо населення губернії, відомість дає інформацію щодо наділення селян землею, із зазначенням її якісної характеристики – розподілом на "зручну" і "незручну". Маючи подібні свідчення як по кожному селищу, записаному до відомості, так і по волості, повіту й губернії загалом, ми маємо можливість визначити співвідношення цих категорій землі по різних населених пунктах та адміністративним районам. Можливо також визначити, в яких селах, волостях і повітах кількість "незручної" землі була найбільшою, яке співвідношення "зручної" та "незручної" землі було у волостях та повітах.

Узагальнені дані про кількість зручної та незручної землі в Херсонській губернії подані нами у таблицях № 3 та 4.

Таблиця 3. Якісна характеристика земель державних селян Херсонської губернії на 1819 рік.

№	Назва повіту	Зручної землі		Незручної землі		Всього	
		десятини	сажні	десятини	сажні	десятини	сажні
1.	Херсонський	279310	2011	18288	164	297 598	2175
2.	Єлисаветградський	253927	1548	5218	2236	259 146	1348
3.	Олександрійський	240869	436	9178	1053	250 047	1489
4.	Ольвіопольський	378381	920	6759	17	385 140	937
5.	Тираспольський	322411	1627	13283	1551	335 695	778
6.	Херсонська губернія	1474900	1742	52729	227	1 527 629	1969

Таблиця 4. Розподіл земель державних селян в Херсонській губернії на 1819 рік.

№	Повіт	Землі державний селян		
		Десятини	Сажні	%
1.	Ольвіопольський	385 140	937	25,21
2.	Тираспольський	335 695	778	21,97
3.	Херсонський	297 598	2175	19,49
4.	Єлисаветградський	259 146	1348	16,96
5.	Олександрійський	250 047	1489	16,37
6.	Херсонська губернія	1 527 629	1969	100

Зручна земля складала більше 90% у всіх волостях повітів губернії. Найбільше незручної землі було у Херсонському повіті – 6,15%, а найменше – у Єлисаветградському повіті – 2%. Загалом кількість землі, яка належала державним селянам повіту, не відповідала їх кількості. Чисельність державних селян була найбільшою в Ольвіопольському повіті і вони мали 25,21% від усіх земель казенних селян губернії. Проте селяни Олександрійського повіту (другого за їх чисельністю) мали найменшу кількість землі у губернії – 16,37%. Херсонський же повіт, в якому було найменше державних селян, займав третє місце за кількістю земель, якою користувались чи володіли селяни – 19,49%. Відповідно до цього неоднаковими були й селянські наділи. Використовуючи дані про чисельність населення у волості та повіті, можна визначити, чи відповідала кількість наявної у селищі землі визначеній урядом пропорції – 15 десятин на "душу" чоловічої статі, – та яким був селянський наділ в різних повітах губернії.

Картина щодо забезпеченості державних селян Херсонської губернії на 1819 рік виглядала наступним чином. Найбільший наділ – 17,57 десятин – мали селяни Херсонського повіту, який був останнім за чисельністю державних селян; в найбільш заселеному Ольвіопольському повіті селянський наділ складав 15,58 десятин на душу. Трохи більшим був наділ селян Тираспольського повіту – 15,88 десятин. Менше визначеної 15-десятинної пропорції були селянські наділи у Єлисаветградському – 13,48 – та Олександрійському повітах – 10,74 десятин. Останній повіт був другим за чисельністю державних селян, проте вони були найменше забезпечені землею, у порівнянні з селянами інших повітів губернії. У трьох з п'яти повітів Херсонської губернії мала місце визначена законом 15-десятинна пропорція земельного наділу. Це виокремлювало Південну Україну з інших регіонів Російської імперії, де селяни не мали на душу і 3–5 десятин. Проте не зважаючи на великі розміри селянських наділів, досить часто мали місце земельні суперечки. У відомості зустрічаються 24 записи про землі, які знаходяться у суперечці та спільному володінні селян з іншими особами: 2 – про спільне володіння землями та 22 – про судові суперечки. Конфлікти щодо земельних ділянок

ЗЕМЕЛЬНА ВІДОМІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН

викали не між селянами двох різних селищ, а між державними селянами і поміщиками. Головною причиною цього була не розмежованість земель чи зловживання чиновників та поміщиків при розподілі земель. В Херсонському архіві мають справи, в яких йдеться про “неправильне” обмежування земель для державних поселень та поміщиків, коли на користь останніх відводилася краща земля або просто відрізалися частина земель казенних селян.

Додаток №1.
Категорії державних селян та їх співвідношення у повітах Херсонської губернії (1819 р.)

Назва повіту та загальна чисельність населення.	Малоросійські козаки		Козацькі підсудки		Монастирські селяни		Економічні селяни		Державні (“государственные”) селяни		Коронні політи		Оплюдорці		Військові обивателі		Поселяни		Дворян, які перейшли у поселянський оклад	
	Чис-ть	%	Чис-ть	%	Чис-ть	%	Чис-ть	%	Чис-ть	%	Чис-ть	%	Чис-ть	%	Чис-ть	%	Чис-ть	%	Чис-ть	%
Олександрійський 22422	475	2,12	-	-	211	0,94	-	-	4	0,02	-	-	-	-	-	-	21732	96,92	-	-
Єлизаветградський 18840	1578	8,38	255	1,35	-	-	80	0,42	12	0,06	-	-	1436	7,62	-	-	15479	82,16	-	-
Ольгопольський 24285	8111	33,39	3	0,01	280	1,15	344	1,42	113	0,47	-	-	1454	6,00	8	0,03	13959	57,48	13	0,05
Тираспольський 20303	63	0,31	-	-	-	-	18	0,10	15	0,07	-	-	815	4,01	10	0,05	19371	95,41	11	0,05
Херсонський 15901*	8336	52,42	-	-	1753	11,02	50	0,31	-	-	-	-	1323	8,32	332	2,10	4107	25,83	-	-
Херсонська губернія 101751**	18563	18,24	258	0,25	2244	2,21	492	0,48	140	0,14	4	0,003	5028	4,94	350	0,34	74648	73,36	24	0,02

* - Чисельність населення вказана за нашими підрахунками. Загальна чисельність населення у повіті, вказана у відомості, складає 15897.

** - Підрахунки здійснено відповідно до примітки *

Наявність в південноукраїнських губерніях незаселених і, протягом довгого часу, не обмежованих земель, спонукала уряд проводити активну політику колонізації та освоєння південноукраїнського регіону. Для першої чверті XIX ст. є характерною наявність подібних документів, відомостей, в яких назначалася не лише кількість наявної у селян землі, але й кількість землі, якої не вистачало для збереження пропорції, та зазначенням, скільки десятин не вистачало та звідки її можна було “прирізати”. Порівняння відомостей по Херсонській губернії за 1819 рік з аналогічними документами за інші періоди часу, надасть можливість простежити процес заселення регіону державними селянами, визначити періоди найбільш активного переселення, зрозуміти, які зміни відбулися у забезпеченні селян землею тощо.

Не зважаючи на те, що “Ведомость о казенных поселянах и владеемых ими землях и прочих угодиях по Херсонской губернии” не є повною (оскільки не всі її графи мають числові дані, передбачені формуляром) значення цього документу важко переоцінити. Інформація, подана в ньому, охоплює територію всієї Херсонської губернії, в ньому записані всі селища п’яти повітів, в яких мешкали державні селяни, а також частково відбивається інформація ревізьких сказок. Це надає нам можливість при порівнянні двох видів документів – відомості та сказок – визначити приріст населення, який відбувся у період між 1811 та 1815 роками (оскільки дані у відомості подані з урахуванням прибулих на другу половину 1815 року).

Запис населення по різним категоріям надає можливість визначити їх кількість, чисельність, співвідношення та розташування по волостям та повітам губернії. Свідчення про кількість та якість землі по окремим селищам, волостям та повітам надає можливість проаналізувати, на скільки селяни були наділені землею, де був її надлишок чи, навпаки, відчувалася нестача; чи однаковим було співвідношення “зручної” та “незручної” землі у різних волостях та повітах, чим це було викликано (географічними умовами чи концентрацією найкращих земель в руках у поміщиків тощо).

Відомість є документом, який надає досліднику значні можливості при вивченні соціально-економічної історії Південної України.

1. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб, 1830. – т. XXVII. – С. 603.
2. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. Т.1. – М–Л., 1946; Заблоцкий–Десятковский А.П. Граф Киселев и его время. В 4 томах. – СПб., 1882; Кабузан В.М. Народы России в I пол. XIX в.: численность и этнический состав. – М.: Наука. – 1992. – 216 с.; Семевский В. Крестьяне в царствование Екатерины II. В 2–х томах. – М., 1982; Його ж. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX вв. В 2–х томах. – СПб., 1888;
3. Анцупов И.А. Аграрные отношения на юге Бессарабии. 1812–1870. – Кишинев, 1978; Його ж. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. – Кишинев, 1966; Багалея Д.І. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920; Бачинська О.А. Українське населення придунайських земель у XVIII–поч. XX ст. (заселення та економічне освоєння). – Одеса, 2002; Бачинский А.Д. Основные этапы крестьянско–казацкой колонизации Буджакской степи и низовой Дуная в XVIII–начале XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (далі ЕАИВЕ), 1964. – Кишинев, 1966. – С. 325–331; Його ж. Народна колонізація пониззя Дунаю: (остання чверть XVIII – початок XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1964. – №2. – С.97–101; Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Частина 1. Аграрні відносини. – Запоріжжя, 1997; Боровой С.Я. О некоторых особенностях аграрного строя Степной Украины в предреформенный период // ЕАИВЕ за 1962 г. – Минск, 1964. – С. 368–377; Боровой С.Я., Коциевский А.С. Основне этапы аграрного освоения Степной Украины // ЕАИВЕ за 1969 г. – К., 1979. – С. 63–71; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959; Ї ж. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970; Ї ж. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1859 гг. – М., 1981; Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976; Коциевский А.С. Эволюция форм землепользования у государственных крестьян Южной Украины в конце XVIII – первой трети XIX в. // ЕАИВЕ на 1963 год. – Вильнюс, 1964. – С. 420–426; Пірко В. Заселення Спепової України у XVI–XVIII ст.ст. – Донецьк, 1998; Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во II половине XVIII в. – К., 1988;
4. Бачинский А.Д. Происхождение и состав украинско–русского населения Буджака и низовой Дуная конца XVIII и начала XIX вв. // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1967. – Т. 2 (35). – С. 136–150; Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812–1861гг.). – Кишинев, 1956; Неупокоев В.И. Государственные повинности крестьян Европейской части России в конце XVIII–начале XIX вв. – М., 1987; Основные категории крестьян в период позднего феодализма (XVII – I пол. XIX вв.). – Смоленск, 1985; Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст. – К., 1931;
5. Гуржій І.О. Розклад феодально–кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині XIX ст. – К., 1954; Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (II пол. XVII–XVIII ст.ст.). – К., 1994; Лаврів П.І. Історія Південно–Східної України. – Львів, 1992; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально–крепостнической системы. – К., 1989;
6. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). М.: Наука, 1976.
7. ПСЗ. – СПб, 1830. – т. XXVI. – №19500. – С. 247–250.
8. ПСЗ. – СПб, 1830. – т. XXXII. – №25150. – С. 364.
9. Ф.14. – Оп.1. – Спр.827. – Арк.18–50.
10. Ф.14. – Оп.1. – Спр.827. – Арк. 74–81.

11. Ф.14. – Оп.1. – Спр.827. – Арк. 67–72.
12. Ф.14. – Оп.1. – Спр.827. – Арк.18–50.
13. Лазанская Т.И Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально–крепостнической системы. – К., 1989.
14. Свод законов Российской империи, издания 1857 года. – т. 9. Свод законов о состояниях. – СПб, 1857.
15. Лазанская Т.И Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально–крепостнической системы. – К., 1989.
16. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Наука, 1970
17. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. // Україна кризь віки: у 15 томах. – Т. 8. – К., 1999. // <http://exlibris.org.ua/hetman/index.html>
18. Ткачева Н.К. Из истории однодворцев в XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1968 год. – Л.: Наука, 1972. – С. 133–141.
19. Лазанская Т.И Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально–крепостнической системы. – К., 1989.
20. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Наука, 1970.

Маевская Л.Б.

ЭКСТРЕМИСТСКИЕ ИДЕИ В НАСЛЕДИИ Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба. ОТЛИЧИЯ ВАХХАБИТСКОЙ ИДЕОЛОГИИ ОТ ИСЛАМСКОГО ВЕРОУЧЕНИЯ

В светской и научно–исследовательской литературе в силу известных причин обычно не даются разъяснения и комментарии в историческом и философском аспекте догматическим и духовным установкам. Однако для того чтобы раскрыть крайне радикальную сущность ваххабизма и чтобы показать его отличия от ислама, мы считаем необходимым обратиться к анализу религиозной литературы.

Идеология, разработанная Ибн Абд аль-Ваххабом, стала знаменем экстремистов многих поколений, которые взяли за основу своих убеждений его работу под названием «Книга Единобожия». Базисными для ваххабизма стали некоторые идеи Ибн Таймии. М ибн Абд аль-Ваххаб постоянно ссылался на этого автора, называя его титулом «шейх уль–Ислам»; считал, что этот человек «возродил дорогу сподвижников и их последователей» [1, с.95], и говорил о нем, как о гении времени, в котором объединились все достоинства и блага [1, с.96]. При этом, он игнорировал мнение исламских ученых – современников Ибн Таймии, – которые утверждали, что он впал в заблуждение относительно многих религиозных вопросов. Ибн Абд аль–Ваххаб также почитал учеников Ибн Таймии, Ибн Кайима [1, с.153; с.205], Ибн Касира и Ибн Раджаба [1, с.165]. По утверждению основателя ваххабизма, только его последователи являются мусульманами. Он необоснованно считал своих последователей салафитами – так называют мусульман, живших в первые три столетия после пророка Мухаммада. Современные ваххабиты редко употребляют по отношению к себе термин «ваххабиты», а используют слово салафиты, подчеркивая этим, что они якобы возрождают наследие праведных предков. Слово «ваххабит» по отношению к себе и своим сторонникам использует идеолог современных ваххабитов М. ибн Джамиль Зину.

На наш взгляд, Ибн Абд аль-Ваххаб необоснованно относил себя к ханбалитскому мазхабу, однако, если какое-либо из положений мазхаба Ибн Ханбала не соответствовало его идеологии, он отрицал его. Такого же мнения в отношении приверженности основателя ваххабизма к ханбалитскому мазхабу придерживались исламские ученые. По сообщению исследователя Мангаева А., дагестанский теолог начала XX века Аль-Хафиз из Ухли говорил, что многие ученые этого мазхаба отвергли сторонников ваххабизма. Исследователь Макаров Д. полагает, что сторонники ваххабизма (у автора салафизма М.Л.) не считают себя связанными с каким-либо мазхабом [2, с.25].

По мнению исследователей, понимание Ибн Абд аль–Ваххабом священного Корана и Сунны Пророка, нередко приводило к тенденциозным выводам. В свою очередь, в социальной практике такой подход приводил и приводит к крайнему фанатизму и экстремизму – как в религиозных делах, так и в вопросах жизни общества, например, в борьбе с оппонентами. По мнению исследователя Добаева И., ваххабитское братство предполагает особый тип организации, с внутренней дисциплиной, гораздо большей, чем в обычной мусульманской общине, ярко выраженным единоначалием, круговой порукой и т.д. Такая модель делает ваххабитскую общину не просто религиозным обществом, а особой, подчас военизированной религиозно–политической организацией [3]. Этот принцип активно использовал правитель Неджда имам Абд аль–Азиз при проведении курса на образование крупного аравийского государства. Им была создана бедуинская гвардия (ихваны), члены которой считали: «если иноверец или многобожник не воспринимает ваххабизм, он должен быть уничтожен» [4, с.189].

Мы полагаем, что в предисловии книги Ибн Абд аль-Ваххаба комментатор Насир ас–Сади необоснованно утверждает, что ни один вывод имама ат–Тамими (Мухаммада ибн Абд аль–Ваххаба – Л.М.) не противоречит аятам Корана и достоверным хадисам, полностью совпадая с тем, что почерпнули из глубин истины правверные салафиты и в этом – призыв к здравомыслящим людям делать различие между верным наставлением от Аллаха и измышлениями лжецов, посягнувших на право Господа [1, с.7]. М. ибн Абд аль–Ваххаб пишет, что для каждого мусульманина обязательно иметь подобные вероубеждения, а кто не принимает эти достоверные и здоровые воззрения, тот не относится к приверженцам Сунны и их общи-